

Зростання чисельності козацького товариства у XVIII ст. породило практику поділу певних сотень (переважно тих, що знаходились у полкових центрах, але не лише їх) на декілька окремих.

Користь від такого реформування полягала не лише в поліпшенні керованості менших за чисельністю одиниць, а й у суттєвому збільшенні старшинських вакансій, яких так гостро потребувала старшинська верства. Адже на кінець XVII – початок XVIII ст. спостерігається виокремлення останньої від решти козацького загалу, усвідомлення себе окремою соціальною групою, належність до якої переходить у спадок. Відтак стрімко зростає чисельність претендентів на провідне місце в соціальній ієрархії. Запровадження інституту бунчукових і значкових товаришів розв'язувало проблему лише частково. В історіографії навіть існує думка стосовно того, що на початку 1740-х років існували артикульовані О.Безбородьком плани поділу всіх сотень Гетьманату, що вдвічі збільшило б кількість сотенних урядів¹⁶⁶.

Адміністративні центри сотень знаходились у містах і містечках, іноді у великих селах. У великих козацьких центрах, переважно полкових містечках, розташовувалася не одна, а дві – три і навіть більше сотень. Кількість сотень не була сталою. Зокрема за Реєстром 1649 р. у Ніжині було п'ять міських і одна полкова сотні¹⁶⁷, кількість яких згодом (після 1663 р.) зменшилась до трьох. У Переяславі за Зборівським реєстром нараховувалось аж шість сотень, до складу яких входило 1249 товаришів, а вже Перепис 1666 р. зафіксував у наявності лише 274 товаришів, які становили лише одну сотню¹⁶⁸. На момент формування Полтавського полку в 1649 р. нараховувалось три міських сотні, вже через десять років (після придушення гетьманом Іваном Виговським повстання полтавського полковника Мартина Пушкаря навесні 1658 р.) – залишилась одна, і лише з початком XVIII ст. кількість сотень збільшилась до двох одиниць.

Назви сотень переважно походили від назви населеного пункту, де знаходився сотенний центр. Але інколи назва могла походити і від прізвища чи імені (рідше) сотника чи організатора сотні. Подібна практика частіше зустрічається на ранніх етапах існування козацької держави. Втім, іноді її рудименти проявляються аж до 20-х років XVIII ст. Скажімо, перепис полтавського полку 1719 р. фіксує наявність у Полтаві двох міських сотень – «сотня пана Якова Черняка полковая» і «сотня пана Дмитрія Самарського полковая», і лише наступний перепис, 1721 р., закріплює за ними відповідно назву Першої і Другої полкових сотень¹⁶⁹.

Місце інституту полковництва в політичній системі Гетьманату

Очільником військової й адміністративної влади на території полку і водночас виконавцем доручень гетьмана, а також генеральних і старшинських рад виступав *полковник*. Зважаючи на відносно високий

рівень децентралізації влади в Гетьманаті, роль і місце інституту в політичній системі країни були досить-таки поважними. Особливо значення полковничої влади зростало в часи послаблення ролі гетьманського проводу — з огляду на різні обставини: як іманентні, так і привнесені ззовні.

Функціональні обов'язки полковника, як можна зробити висновок з окремих настановних документів, що збереглись донині¹⁷⁰, частково окреслювались в універсалах гетьманів, виданих на підтвердження легітимності полковницької елекції чи призначення на полковництво, а також регулювались нормами звичаєвих практик.

Найбільш рання гетьманська інструкція, відома на сьогодні дослідникам, міститься в універсалі Б.Хмельницького, виданому 1 серпня 1650 р. у зв'язку з призначенням на полковництво ніжинське бужинського сотника Лук'яна Сухині. У документі, що, як можна встановити з його текстуального аналізу, мав на меті передовсім оповісти полчан про перемену влади, регіментар лише в загальних рисах окреслював повноваження новопризначеного старшини. Так, зокрема, Хмельницький наказував: «абиște о том відаючи, оного всі за полковника свого міли і послушни єму били, так яко на тоє належить, котрий за тим от нас суполную владзу маєт тим полком справовати, *непослушних карати і вольностей товариства нашего постерегти* (виділено мною. — Авт.)...». Крім того, у визначенні в універсалі повноважень полковника відверто вчувається тісна пов'язаність дій гетьманського уряду з поточним моментом — необхідністю реалізовувати умови Зборівського договору 1649 р. Адже діючий перед тим полковник ніжинський Прокоп Шумейко лише за день до призначення Сухині на полковництво був усунутий гетьманом від влади через відмову виконувати його накази, пов'язані з реалізацією зборовських постанов¹⁷¹. А відтак цілком логічно виглядає наступна вимога універсалу: «...а подданих панських не укривати, і аби тамо жадная своєволя не била...»¹⁷².

Проте, якщо пояснення лапідарності універсалу від 1 серпня 1650 р. ще можна віднайти в екстраординарності ситуації, що призвела до його термінової видачі й своєрідної форми легітимізування влади новопоставленого старшини, то стосовно іншого універсалу Богдана Хмельницького, виданого на полковництво білоруське Івану Нечаю від 29 січня 1656 р., подібний аргумент навряд чи має право на існування. Адже цей розпорядчий документ став результатом продуманої і добре підготовленої акції гетьманського уряду¹⁷³. Утім, і в ньому прерогативи полковника визначались доволі загально: «Тому пану Іванови Нечаєви, полковникови нашому булорускому, позволяєм кожного з козаков, там зростаючих, добром миловати, а злом карати...». І лише зважаючи на стратегічне розташування ввіреного Нечаєві Білоруського полку, наказ містив певне уточнення, зобов'язуючи полковника також «там зостаю-

чи на пограничу, постерегла, якими той полк в ціле бил захований для дальшое послуги... наприговко розних неприятелів...»¹⁷⁴.

Не зазнала принципових змін картина і в останній третині XVII ст., коли власне державні порядки Гетьманату набрали своїх завершених форм. На це зокрема вказує й один з небагатьох відомих дослідникам документів такого роду — універсал гетьмана Івана Самойловича про призначення Федора Мовчана полковником до Прилук¹⁷⁵. У ньому після розлогого інформування полчан про призначення Мовчана на прилукське полковництво містилась лапідарна — вже знайома з часів гетьманування Богдана Хмельницького — формула владних повноважень новопризначеного старшини: «иж он, помененный пань полковникъ, всякого доброго и послушного миловати, а спротивного и непослушного, подлугъ слушности и заслуги, каждого карати маеть, на тое власть совершенную оному даемъ»¹⁷⁶.

Насправді ж владні прерогативи полкових очільників охоплювали надзвичайно широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень, фактично дублюючи на місцевому рівні прерогативи гетьманської влади. Так, полковники забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед, вони розпоряджалися земельним фондом (так звані рангові маєтності), який склали колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною і козаками, як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду підприємства, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Вкрай важливою була роль полковників і в організації козацького судочинства на місцях. Попри існування інституту полкових суддів (про них йтиметься далі) саме інститут полковництва уособлював собою судову владу на місцях, виступав на місцевому рівні в ролі верховного судді, крім того, саме на нього зазвичай збиралась так звана вини панська, тобто штраф за вчинення злочинних дій (який, до речі, в попередні часи збирався переважно на особу господаря)¹⁷⁷. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах, а також судочинстві ставили під їх контроль і міську спільноту та міське господарство, давали змогу втручатися у внутрішні справи міст.

Вочевидь, усе це унормовувалось не відбитими на папері звичаєвими практиками. Їх перенесення на письмо спостерігається вже в часи реформування норм українського державного життя урядом Петра I¹⁷⁸, для якого чітке регламентування способів існування державних інститутів було надзвичайно важливим¹⁷⁹. Процес впровадження в державне життя Гетьманату писаних інструктивних норм збігся у часі з початками призначення з 1722 р. на полкові посади російських офіцерів (перший випадок зафіксовано ще в 1719 р., коли на полковника ніжинського

було висунуто сина царського вельможі графа Олексія Толстого Петра; втім, останній доводився зятем гетьману Івану Скоропадському, і цей випадок можна було трактувати як вияв непотизму, що не мав під собою вагомого політичного підтексту.

Першу ж детальну інструкцію особі, призначеній на полковництво в Гетьманат, датовано 1723 р. Документ, адресований щойно призначеному на полковництво до Стародуба майору російської армії Івану Кокошкіну, являв собою додаток до так званих «Артикулов воинских», що враховував специфіку самого призначення й особливості врядування російського офіцера в «малоросійському полку». Зокрема, наказ умовитовував нехарактерне для існуючих практик призначення наявністю «несносных обид и разорений» полчан з боку колишньої місцевої влади і закликами населення їх ліквідувати. Відтак, новопризначеному старшині/командиру суворо наказувалось «яко огня бояться» повторення «тягостей», натомість «...быть праведным, нелицемерным и безволокитным судьей, ...от обычной пружних правителей гордости и суровости... удаляться и поступать с полчанами ласкаво и снисходительно». Запорукою ж дотримання інструкції-наказу мали стати суворі покарання, передбачені для порушника: «и за малое сих правил преслушание» на винного чекало смертне покарання¹⁸⁰.

Кілька років по тому, реагуючи на численні порушення, зафіксовані в діяльності наступника Кокошкіна на уряді стародубського полковника, іншого російського офіцера Іллі Пашкова, російська влада розпорядилась виготовити 300 примірників інструкції та розіслати їх по всіх полках Гетьманату для широкого ознайомлення з її змістом тамтешнього товариства¹⁸¹. Зважаючи на великий наклад інструктивної продукції, неважко здогадатись, що дія її постанов поширювалась не лише на декількох російських офіцерів, призначених на полковництво в Україну, а й на місцевих старшин.

Зауважуючи роль звичаєвих практик у формуванні прерогатив полковницької влади, варто звернути увагу й на низку інших, у край важливих у цьому контексті, обставин. Зокрема, ступінь повноти влади полковника залежала від авторитету конкретного старшини серед полчан, його наближеності/віддаленості від особи регіментаря, наявності чи відсутності розгалуженої мережі сімейно-родинних зв'язків в середовищі владного прошарку козацтва. Крім того, важливим чинником маркування меж владних прерогатив полковника виступала сила гетьманської влади. Тенденція до посилення останньої зазвичай негативно позначалась на широті повноважень і ступені підконтрольності влади полковників. Натомість послаблення через ті чи інші обставини гетьманського повновладдя створювало сприятливі передумови для делегування чималої частки владних прерогатив від регіментаря до очільника місцевої влади.

Доволі важливу роль у процесі «перетягування» владних повнова-

жень поміж гетьманським урядом та полковниками відігравала позиція російської влади, яка зазвичай, як уже неодноразово відзначалось в інших подібних контекстах, виступала союзником полкової старшини у її боротьбі за помірковану емансипацію з-під влади гетьмана. У другій половині XVII ст. зазначена політика знаходила своє втілення в різного роду обмежувальних приписах, включених з ініціативи царських уповноважених до тексту гетьманських статей. Зокрема, вже в так званих «Нових статтях» Юрія Хмельницького 1659 р. з-під гетьманського присуду виводилась ціла група старшин, переважно полковників — переяславського Тимоша Цицюри, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Онікія Силича — «если какой из тех людей будет винен, с суда к смерти в каких делех, и их гетману и начальным людем, без указа великого государя его царского величества не карати...»¹⁸². Крім того, гетьману заборонялось самочинно, без винесення питання на обговорення ради, позбавляти полковників їхньої влади. Утім, є доволі вагомими причини ставити під сумнів виконання українською владою цих приписів. Щоправда, вже сам факт їхньої наявності створював правову підставу для оскарження дій гетьманського уряду перед Москвою. І в тому разі, коли царський уряд мав власні резони для покарання того чи іншого гетьмана, такі звернення використовувались серед інших аргументів для їх повалення (як це було у випадку з Демком Ігнатовичем у 1672 р. чи Іваном Самойловичем у 1687 р.).

Яким чином здійснювалось обрання на полковництво та позбавлення полковника влади?

Право вільної елекції полковників — так само, як і гетьмана — належало до числа тих небагатьох наріжних «прав і вольностей», які, власне, і маркували поняття козацьких свобод, на оборони яких так рішуче козацтво виступало з кінця XVII ст. Відповідно й позбавлення козацтва цього права урядом Речі Посполитої, згідно з умовами «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., виступало однією з причин вибуху козацького повстання на початку 1648 р. Успішний перебіг повстання де-факто ліквідував будь-які обмеження королівської влади в цій сфері.

Утім, ускладнення державних функцій Війська Запорозького, що швидкими темпами відбувалось уже з літа 1648 р., а також суттєве зміцнення гетьманської влади в роки перебування на уряді Богдана Хмельницького об'єктивно підвело до трансформацій і цього, одного з наріжних каменів військової демократії. Зміни стосувались головним чином перебиранням гетьманом прерогативи призначення і звільнення з полковничих урядів до своїх рук. І якщо в гетьманування Хмельницького спротив товариства стосовно такого положення справ у відомих наразі документах не артикулюється, то в умовах розгортання громадянської війни в Україні в гетьманування його наступника Івана Виговського, коли в опозицію до нього перейшов не лише вповні легітимний полтавський полковник Мартин Пушкар, а й самопроголошений громадою,

на противагу гетьманському ставленику, миргородський полковник Степан Довгаль, і також ряд інших старшин, легітимність яких ставилась під сумнів гетьманським проводом, проблема правомочності обирання на полковництво чи позбавлення полковників влади набула неабиякої актуальності.

До так званих «Нових статей» Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, у відповідності з якою обрання полковників, як і інших старшин, мало відбуватись не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства — «а чтобъ выбирать въ Військо полковниковъ на радѣ, кого межъ себя излюбятъ»¹⁸³. Причому статті 1659 р. містили навіть заборону на призначення полковниками кандидатів з інших полків — вибирати на полковництво «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»¹⁸⁴. Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірців — «Въ Войскѣ жъ Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кромѣ православныхъ христіянъ, иныхъ ни которыхъ вѣръ людемъ впредь не быть». Не дозволялось також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям. Обґрунтування як першого, так і другого, очевидно, випливало з недавніх споминів про роль колишнього аріанина Юрія Немирича в розриві стосунків з Москвою і укладенні Гадяцької угоди 1658 р. Хоч у тексті договору про це було сказано більш узагальнено: «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войскѣ смута и междоусобіе зачинается, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тѣсноты»¹⁸⁵.

Приділивши так багато місця процедурі обрання на полковництво в статях 1659 р., у наступних договорах про цю прерогативу згадується вельми побіжно.

Аналіз же практик, що мали місце в політичних відносинах Гетьманату другої половини XVII ст., вказує на той факт, що політичні реалії насправді ж суттєво різнились від правових приписів. Зокрема, виданий 22 липня 1676 р. універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полковнику Ілляшу Новицькому, демонструє наступну картину процедури обрання на полковництво: делегація від стародубської полкової старшини, яка прибула до місця резидування гетьмана, порушила перед регіментарем питання про дозвіл на проведення виборів; реагуючи на нього, Самойлович видав дозвіл на проведення виборів, обрав і вислав разом зі стародубцями «отъ боку нашего значную особу» для контролю за перебігом процедури; а крім того, звернувся з наказом до охотницького полковника, аби той вислав на місце проведення ради дві сотні охотників для підтримання порядку — «на рѣчи поглядай, якій межи ними станеть порядокъ и дальшій ихъ будетъ прогресъ»¹⁸⁶.

Активнішою роль регіментаря виглядає під час обрання на полковництво прилучке у квітні 1678 р. Виборам, як можна зробити висновок з універсалу Самойловича від 13 квітня 1678 р., передувала процедура

добровільного зречення полковницького пернача Іваном Маценком¹⁸⁷. Процедура заміщення вакансії проходила в гетьманській резиденції, в Батурині, за участі полкової старшини і «певного товариства». Відповідно прибулі до Батурина виборці-полчани за гетьманським «дозволенем... згодливими голосами своїми на той полковницький уряд пана Федора Мовчана обволали и над себе вынесли». Регіментар же зі свого боку підтвердив обрання Мовчана «цале на том старшинствѣ... знаючи бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до дѣлностей рыцерскихъ способного мужа»¹⁸⁸. Втім, зважаючи на місце проведення виборів, можна логічно припустити, що роль гетьманського уряду в ухваленні рішення була набагато важливішою.

Активну протидію намірам гетьмана розширити сферу свого впливу при призначенні та звільненні з полкових урядів чинила російська влада. Переслідуючи насамперед мету забезпечення сприятливих умов для контролю за політичними процесами в Україні, російський уряд намагався створити систему противаг гетьманській владі через посилення позицій полковників. У контексті цього завдання вельми актуальним виглядало завдання убезпечити полковників від самовладдя гетьмана у разі позбавлення їх влади.

Мало того, що, наприклад, згідно з положеннями договору 1659 р., цілий ряд старшин, котрі зарекомендували себе вірною службою царю, практично виводились із-під юрисдикції гетьмана, в тому числі отримували імунітет і в справі позбавлення їх владних повноважень без відповідного дозволу офіційної Москви, так ще гетьману, як уже згадувалось, загалом заборонялось відправляти будь-кого з полковників у відставку без узгодження цього питання на раді — «полковниковъ гетманъ безъ рады не повинень отставлять»¹⁸⁹.

Насправді ж, як у разі обрання на полковництво, так і у разі відсторонення небажаного старшини від влади, прерогативи гетьмана були значно ширшими. Зокрема, процедура позбавлення полковника влади, принаймні з останньої третини XVII ст., передбачала надання регіментарем відповідного дозволу та обов'язкову присутність при цьому його уповноваженого представника. Крім того, гетьмани вдавались до проведення в гетьманській резиденції певних розслідувань причин відставки. Так, у березні 1679 р., коли полтавська старшина порушила перед Самойловичем клопотання про дозвіл на проведення перевиборів місцевого полковника, закидаючи йому різноманітні протиправні дії («на ихъ здоровья похвалки чинить, самихъ безчестить, перестаетъ з винниками и броварниками и з иныхъ слугами»), вона одночасно просила направити до них «особу якую енералную от себе... для одобрання от пана Левенца уряду его полковницького»¹⁹⁰. Гетьман, будучи не згідним з волею полчан (як це було у цьому разі), міг відмовити у наданні такого дозволу, принаймні до з'ясування додаткових обставин справи. У випадку з намаганням опонентів відсторонити від полковництва Прокопа Левенця

Самойлович розпорядився «дочекавши святого Воскресения Христова, посполу з ним же полковником до насъ в Батурин прибувають, а тут хоч би рудному батку, не толко ему полковниковъ, и кому иншому, если би ся мѣло що на якого показати несполгуютъ»¹⁹¹.

В окремих випадках, як у згаданій вище справі з переобранням на прилуцьке полковництво в 1678 р., могла мати місце процедура добровільного зречення полковницького пернача. Зокрема, тоді полковник Іван Маценко «добровольне зреклься своего старшынства и за оное намъ подяковаль»¹⁹². Принаймні саме така картина вимальовується зі змісту гетьманського універсалу від 13 квітня 1678 р. Хоча насправді ж «добровільність» зречення могла виявитись дуже умовною.

Опосередкованим свідченням зловживань гетьманської влади у сфері кадрової політики може слугувати вступна частина положень Конституції 1710 р., в яких мова йде про суть і про порядок призначення на старшинство, насамперед на полковничий уряд, а також способи застереження корупційних дій при реалізації гетьманом своїх повноважень: «...поневажъ всякіе на людей вѣрныхъ тяжести, утиски и здирства походятъ найбарзѣй отъ властолюбныхъ накупневъ, которіи, не фундуючися на заслугахъ своихъ, а прагнучи несытою пожадливостію, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце Гетманское корруціями и оными втыскаются, безъ вольного избранія, надъ слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншыя власти»¹⁹³.

З метою ліквідації непорядків і недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладачі Конституції постановляли: «абы Ясневельможный Гетманъ жадными, хочъ бы найболшими, не уводячися датками и респектами, никому за корруціи урядовъ Полковничьихъ и иншихъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечъ всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники мѣють быти волными голосами, особливе зась Полковники, обираны...»¹⁹⁴.

Застерігаючи за громадою право вільної елекції, автори Конституції водночас ставили процес виборів/перевиборів під контроль гетьманської влади, залишаючи за останньою право надання санкції на відповідні дії — «однакъ таковыхъ урядниковъ елекції не безъ воли Гетманской отправоватися повинны»¹⁹⁵. Крім того, за регіментарем зберігалось і право затвердження результатів виборів («а по избранію владгою гетманскою подтверживаны»)¹⁹⁶.

Утім, політичний розвиток Гетьманату після подій 1708–1709 рр. пішов зовсім іншим шляхом, аніж тим, яким його хотіли бачити автори Конституції 1710 р. У сфері кадрової політики в роки кардинальних реформ, започаткованих в Україні урядом Петра I, також відбулись принципової ваги зрушення. Зокрема, російській владі вдалось досягти значних успіхів у справі обмеження впливу гетьмана на обрання на пол-

ковництво та позбавлення полковників влади, а також загалом у справі підзвітності останніх своєму регіментареві.

Уже відразу після подій, пов'язаних із розривом гетьмана Івана Мазепи з російською короною та переходом на бік шведського короля Карла XII, в оточенні царя Петра I було виразно артикульовано необхідність впровадження в російську політику щодо Гетьманату цілеспрямованого курсу, скерованого на приниження гетьманської влади через потурання самовладдю полковників, виведення останніх з-під його контролю та перебирання на себе прерогатив реалізації кадрової політики. Так, у вже згадуваній доповіді київського генерал-губернатора Дмитра Голіцина щодо першочергових заходів по забезпеченню в Україні спокою і гарантуванню непорушності російських інтересів, представлений на розгляд уряду в 1710 р., серед іншого зазначалось таке: «Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... надобно, чтобы во всех порубежных городах были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласны, то дела их все будут открыты»¹⁹⁷.

На необхідність активного втручання російської влади у кадрову сферу Гетьманату, зокрема у питання призначення на полковництво та відбирання у діючих полковників владних повноважень, вказували практично всі вищі сановники з оточення царя, котрі були задіяні в українські справи. Зокрема, той же Дмитро Голіцин, крім своїх концептуальних пропозицій щодо формування урядового курсу в цій царині, рекомендував Петрові I змістити з урядів полтавського і корсунського полковників та й загалом звільнити зі старшинських урядів всіх тих, «которые были в измене (тобто брали участь у виступі Івана Мазепи. — *Авт.*) и произвесть на их место тех, которые хотя малую службу государю показали». Командувач російськими військами в Україні фельдмаршал Борис Шереметьєв наполягав на негайному звільненні стародубського, лубенського, ніжинського і прилуцького полковників. А царський резидент при гетьманському уряді Федір Протасьєв зі свого боку радив оновити керівництво в Полтавському, Гадяцькому і Ніжинському полках¹⁹⁸.

В умовах критичного загострення стосунків з Османською Портою, що врешті-решт таки вилилось у війну (Прутський похід Петра I 1711 р.), російський канцлер Гаврило Головін вирішив недоречним і небезпечним («непристойным и небезопасным») вдаватися до таких радикальних дій у цій делікатній справі, що могли б спровокувати негативні наслідки. До того ж сановник резонно зауважував і той факт, що наразі «не знаем заочно, кого на их место определить добрых и верных»¹⁹⁹.

Проте вже на початку 1715 р., коли вдалось відсунути від кордонів Російської держави зовнішню загрозу та через свого резидента в Україні виявити серед старшин «людей добрых і вірних» по відношенню до царської влади, було видано указ Сенату, яким встановлювався новий

порядок заміщення старшинських вакансій, принципово відмінний від тих практик організації влади, що існували в Гетьманаті раніше. Зокрема, сенатський указ від 22 січня 1715 р. наказував гетьману негайно змістити зі старшинських урядів усіх тих осіб, «которые были в какой измене», а при призначенні на вакантні уряди полковій і сотенній старшині дозволялось вибирати лише 2-3 претенденти на старшинство, з числа яких гетьман спільно з царським резидентом і мали проводити призначення, «усматривая кто з них к тому уряду годне быть может, и которые всегда были к нам, великому государю, во всякой верности»²⁰⁰. Й загалом, як випливає з тексту документа, аргументи вірності царському престолу при номінуванні на уряд виступають чи не в ролі визначального фактору.

На практиці прерогативи російської влади у процесі заміщення полкових вакансій не обмежувались лише участю резидента у процесі ухвалення відповідного рішення гетьманом. Починаючи з 1710-х років офіційний Петербург почав вдаватись до практик прямого призначення свого кандидата на старшинство в Україну через видання відповідних сенатських чи іменних царських указів. Саме таким чином полковником до Гадяча було призначено сербського шляхтича Михайла Милорадовича або до Ніжина — сина царського вельможі графа Петра Толстого. Цікаво, що в першому випадку, аби створити для свого претендента відповідну вакансію, діючого полковника гадяцького Івана Чарниша було царським указом переміщено на уряд генерального судді.

Ще активніше подібна практика застосовувалася під час призначення на сотництво. Зокрема, саме таким чином — через публікацію відповідних сенатських указів — сотниками в Україні стали балканські шляхтичі Федір Требинський і Гаврило Милорадович, колишній священник Федір Лісовський (останній зумів заслужити царську ласку гіпертрофованими проявами вірнопідданських настроїв, до яких Петро І був особливо чутливим після подій, пов'язаних з виступом Івана Мазепи).

Апробована в 1710-х роках практика з початком 1720-х років була концептуалізована в програмі заміни виборних козацьких полковників урядовцями з числа офіцерів російської армії, яких мали призначати винятково указами царя. Технологія перебирання владних повноважень передбачала реалізацію проекту в два етапи. На першому етапі в полкові центри Гетьманату призначались російські офіцери як коменданти, що мали перебрати до своїх рук лише незначну частину повноважень полковника, а також налагодити контроль за його діями. А вже на другому етапі, при створенні сприятливих умов і формуванні відповідної суспільної думки, планувалось ліквідувати інститут виборних полковників, передавши всю повноту влади до рук колишніх комендантів.

Реалізуючи задумане, у середині липня 1722 р. комендантів було призначено до Полтави, Чернігова, Стародуба і Переяслава. Видана при призначенні інструкція зобов'язувала, крім суто іманентних функцій

(як-от: недопущення проникнення на ввірену їм територію лазутчиків з інших держав чи недопущення «тайных разговоров и пересилок» чужоземних дипломатів з місцевим населенням, охорони кордонів у порубіжних полках, дотримання виконання царських указів щодо так званих заповідних товарів тощо), слідкувати за діяльністю органів місцевої влади і міського самоврядування, а також відстежувати дотримання козацькою адміністрацією виконання розпоряджень центральної влади²⁰¹.

Сенатська ухвала від 12 липня 1722 р., якою було власне санкціоновано запровадження інституту комендантів, наголошувала на тимчасовому характері владних повноважень коменданта, що в майбутньому мав стати повноправним полковником, з уже іншими, однозначно ширшими, прерогативами («до определения полковничества»)²⁰². Утім, досвід перехоплення владних повноважень на місцях представниками російської військової влади виявився доволі суперечливим. Насамперед, чимало новопризначених у такий спосіб полковників виявились не на висоті покладених на них сподівань. А крім того, загалом лояльні до російської влади члени місцевих старшинських корпорацій в умовах згорання надто радикальних реформ, розпочатих в Україні урядом Петра I, зуміли переконати центральну владу в доцільності призначення на вакантні полковничі уряди представників саме їхнього середовища. Відтак утвердилася практика кооптації російських офіцерів лише до деяких, переважно північних, полків Гетьманату. У решті адміністративних одиниць зберегли свої позиції козацько-старшинські корпорації.

Процедура обрання на полковництво, починаючи з накидання Війську Запорозькому умов «Нових статей» 1659 р., передбачала обов'язкове приведення новообраних старшин до присяги цареві: «А кого новых полковниковъ обируть, и тѣхъ новообранныхъ полковниковъ на вѣрное подданство и вѣчную службу привести къ вѣрѣ»²⁰³. Причому санкції до тих старшин, котрі б посміли не виконати цей припис, як видно вже з інших, прикінцевих положень документа, були надзвичайно жорсткими: «Будет кто великому государю, его царскому величеству, по святой непорочной евангельской заповѣди... вѣры не учинить... тѣхъ людей по восковому праву казнить смертию»²⁰⁴. З пізніших свідчень джерел можна зробити висновок, що на практиці акт легітимізації влади новообраного полковника полягав насамперед у видачі відповідного гетьманського універсалу. Зокрема, по обранню/призначенню у квітні 1678 р. на прилуцьке полковництво Федора Мовчана гетьман Самойлович, підтверджуючи законність обрання, «оразъ наъ унѣверсал ему, поиененному полковникови Прилуцкому, подавши, мѣти хочемъ и приказуемъ, абы оному все старшее и меньшее полку Прилуцкого товариство, належное пошанованье и во всемъ поволное послушенство отдавали»²⁰⁵.

Як обов'язковий атрибут обрання на старшинство класифікує складання новопоставленим старшиною присяги вірності монарху й монарший указ 1715 р.²⁰⁶

Що характерно, норми Конституції 1710 р. також конституювали принесення присяги як обов'язковий атрибут вступу полковників й іншої старшини на уряд. Проте в цьому документі як об'єкт присяги, зрозуміло, фігурує не царська влада і навіть не шведський король як офіційний протектор козацької України, а «отчизна» — «повиненъ будете каждый зъ них, при обнятію своего уряду, на вѣрность и у отчинѣ на зичливость къ рейментарови своему на захованье повинностей своихъ, якіе колвекъ до уряду чіею належатимуть, формальную присягу, ведлугъ роты, публичне ухваленой, выконати»²⁰⁷.

Полковницька соціослужбова корпорація

Аналіз діяльності генеральних і старшинських рад, а також механізмів реалізації указів і розпоряджень гетьмана переконує в тому, що кістяк адміністративної системи Гетьманату складали саме козацькі старшини, що посідали полковницькі уряди. Насамперед, саме полковники чисельно переважали в питомому складі вищих старшин, котрих гетьмани закликали до участі у найважливіших нарадах. Саме в їх руках, а не, скажімо, у руках старшин генеральних, знаходилися механізми реалізації ухвал. Крім того, у надзвичайній важливості позицій саме цієї соціальної групи переконують і стратегії службового зростання цієї категорії козацьких урядників. Так, наприклад, лише у другій половині XVII ст. полковницький уряд став для Якіма Сомка, Михайла Ханенка і Демка Ігнатовича останнім шаблем перед посіданням уряду гетьманського. Службою полковницькою зарекомендували себе й гетьмани Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Самойлович й, очевидно, Степан Опара (як полковник наказний). 3-поміж п'яти гетьманів першої половини XVIII ст. троє перед обранням на найвищий адміністративний уряд також були полковниками: Іван Скоропадський, Павло Полуботок і Данило Апостол.

Значна частина полковників після виконання своїх обов'язків по керівництву полку увійшли до складу генеральних старшин, причому до вищого їх ешелону як обозні, судді, рідше — писарі та осавули. Зокрема, саме з полковництва прийшли на уряд генеральних обозних такі відомі старшини, як Тимофій Носач, Костянтин Виговський, Семен Половець, Федір Коробка, Василь Дунін-Борковський, Іван Демиденко та Іван Волевач; генеральних суддів — Федір Лобода, Антон Жданович, Григорій Лесницький, Іван Креховецький, Прокіп Бережецький, Михайло Гамалія та ін.; генерального писаря — Павло Тетеря та генеральних осавулів — Петро Дорошенко, Іван Богун, Григорій Гамалія, Костянтин Солонина та ін.

Достатньо показовими у сенсі престижності полковницького уряду виглядає і практика призначення на полковництво діючих генеральних старшин Війська Запорозького. Зокрема, саме таким чином відбулося